

ANNA SZENDI*

PAINTING AND GRAPHIC PRESENTATIONS OF IZABELA LUBOMIRSKA'S GARDEN IN FORMER MOKOTÓW

MALARSKIE I GRAFICZNE PRZEDSTAWIENIA ZAŁOŻENIA OGRODOWEGO IZABELI LUBOMIRSKIEJ W DAWNYM MOKOTOWIE

Abstract

In the field of garden art, Izabela Lubomirska was known as the founder of one of the most famous Polish gardens named Mon Coteau. In her project the Princess worked with the leading architects and planners of those times, including Ephraim Schroeger and Szymon Bogumił Zug. Thanks to their cooperation a small, but very charming garden composition was created, which surrounded the Princess' suburban residence. This article aims to present their work in Mokotów, considering mainly the works of Zygmunt Vogel, Alexander Majerski and Franciszek Kostrzewski. The iconographic material which they created has indeed great value, providing a range of information on the characteristics of one of the first Polish gardens established from scratch in the landscape style. The preservation of these documents and their in-depth analysis is of particular importance for the revaluation of the existing part of Mon Coteau.

Keywords: garden's history, landscape garden's iconography, Mokotów

Streszczenie

Izabela Lubomirska na polu sztuki ogrodowej znana była jako założycielka jednego ze sławniejszych polskich ogrodów swobodnych o wdzięcznej nazwie – Mon Coteau. W jej przedsięwzięciu księżnę Izabelę Lubomirską wspomagali swą wiedzą i doświadczeniem czołowi wówczas na ziemiach Rzeczypospolitej architekci i planiści, m.in. Efraim Schroeger i Szymon Bogumił Zug. Dzięki ich wieloletniej współpracy powstała niewielka, aczkolwiek urokliwa kompozycja ogrodowa, otaczająca podmiejską rezydencję księżnej. Niniejszy artykuł, mający na celu prezentację ich twórczości w zakresie odnoszącym się do mokołowskiej kompozycji, odwołuje się przede wszystkim do dzieł Zygmunta Vogla, Aleksandra Majerskiego i Franciszka Kostrzewskiego. Pozostawiony po nich liczny materiał ikonograficzny dostarcza cennych informacji o cechach jednego z pierwszych polskich ogrodów zakładanych od podstaw w stylu krajobrazowym. Dbano o zachowanie tych dokumentów oraz dogłębną ich analizę ma wyjątkowe znaczenie dla rewitalizacji istniejącego do dziś fragmentu Mon Coteau.

Słowa kluczowe: historia ogrodów, ikonografia ogrodów krajobrazowych, Mokotów

* MSc Anna Szendi, Architecture and the Green Area Conservation and Revaluation Department, Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

1. INTRODUCTION

Isabela Lubomirska's former Mokotów is now part of the Warsaw district of the same name. It is located in an area close to 18 hectares between Puławska, Dworkowa, Morskie Oko, Promenada, Belwederska, Zajęczkowska and Spacerowa Streets. The garden took the land between the former road from Lublin and the route from Wilanów to Warsaw. In terms of artistry, the Princess wanted to surpass her sister-in-law, Izabela Czartoryska, who created several landscape compositions as well. In favour of Izabela Lubomirska's plans were the great scenic values which characterised the lands chosen by the Princess. This was mainly due to their position on the Vistula embankment. A broad perspective included the Royal Baths residence, which was linked with Mon Coteau by a network of canals¹. The Princess could also enjoy the views of Wilanów from her estate. Today Mokotów serves as one of the capital's public parks. Its original features are preserved in the form of a villa from 1845 called the Szuster's Palace, the Flamish Gloriette and the Dovecote, as well as the Szuster family burial chapel originating in a later period. The ponds located in the park are the only sign of the former water system of Mon Coteau. The current function of this composition ensures its survival, although in truncated form. However, it requires much revalorisation work. Of particular importance in this matter may be the iconographic material. Mokotów, the suburban residence of one of the most influential aristocrats of those times, attracted the attention of architects, painters, poets, and other artists. They created the visual and descriptive documentation of the garden's transformation. This article shows the present state of the site and applies to it the role which the documentation could play in revalorisation work.

2. STATE OF RESEARCH

Mon Coteau in the scientific literature of the field is discussed mainly in terms of its history, compositional features, and as a part of the Princess's patronage. The individual stages of its evolution are described in the literature concerning the history of Polish garden art². Some important information is supplied by monographs by architects professionally connected with the court of the Lubomirski family³, as well painters and graphic designers⁴. However, no study valuing the iconographic materials, which *Mon Coteau* presents has thus far been published. The work mentioned in this

¹ L. Majdecki, *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, 159.

² J. Bogdanowski, G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978; L. Majdecki, *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008; M. Szafrąńska, *Ogród. Forma, symbol, marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998.

³ B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736-1816*, [in:] W. Jaworska, S. Mossakowski, J. Petrusiński, *Studia z historii sztuki*, vol. XXII, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976; T. Świętek, *Mokotów poprzez wieki*, ADAM, Warszawa 2009; S. Lorentz, *Efraim Szreger. Architekt Polski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1986; M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego Oświecenia*, PWN, Warszawa 1971; M. Zakrzewska, *Mokotów: pałacyk i założenia ogrodowe*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 7.1 (1962), 45-69.

⁴ K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel. Rysownik Gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969; K. Sroczyńska, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Auriga, Warszawa 1980; A. Kępińska, *Jan Piotr Norblin*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

article are under the care of museums and libraries. Some reproductions have been featured in academic publications. In attempts to determine this set of materials, richly illustrated catalogue studies turned out to be very helpful.

3. DESCRIPTION OF THE RESEARCH

Research queries, including iconography, were based on collecting existing images of Lubomirska's garden. This documentation is composed of a collection of drawings and views diversified in terms of type and location of the garden objects. Their date falls into a range from the 1770s to the end of the first half of the 19th century. The largest collection of views can be found in the works of Zygmunt Vogel (12). Also noteworthy is the large quantity of retained garden projections such as views, sections, and above all plans for the garden. These create the database to be compared with the work of painters. Artists portraying Mokotów used a variety of techniques, including sketch, watercolour, etching, lithography, gouache, and oil. This material is under the care of the National Museum in Warsaw, the Print Room of the Warsaw University Library, the Ciechanowiecki Foundation at the Royal Castle in Warsaw, and the National Library in Warsaw. The most precise part of the documentation with respect to the thematic diversity comes from the last quarter of the eighteenth century. Garden images from the first half of the 19th century mainly depict the Dovecote, farm buildings and the Flemish Gloriette.

In order to supplement the knowledge about this establishment, extensive literature studies were carried out. The iconography gathered was used for comparative analyses of the material. The results were compared with descriptions of *Mon Coteau* in literary sources from the late 18th century. During the field research, the current condition of the garden was examined.

4. RESULTS

Archival queries and literature research have discovered a large number of preserved iconographic materials presenting Princess Lubomirska's establishment. One very important source of knowledge about this composition is stored in the form of still existing plans and projects, as well as a large quantity of pictures from the 18th and 19th centuries.

The creation of Mokotów is connected with the new influence in gardening fashion that promoted landscape compositions. This trend reached Poland after dominating garden design in Western Europe. Its popularisation played a part in the competition between aristocratic ladies. When Princess Izabela Fleming Czartoryska (1746–1835) created the Powązki garden, famous for its beauty, her sister-in-law, Princess Izabela Czartoryska Lubomirska (1733–1816) almost immediately started work on her own suburban mansion surrounded by a sentimental composition. This work came gradually into existence in the 1770s under the eye of architects Efraim Schroeger⁵ and Szymon Bogumił Zug⁶.

⁵ Efraim Szreger (Ephraim Schröger; Schroeger) (1727-1783), architect, co-author of Powązki.

⁶ Szymon Bogumił Zug (1733-1807), Saxon architect and planner, co-author of many Warsaw gardens, including Na Książęcem, Na Górze and Na Solcu.

In order to execute the project, Princess Lubomirska purchased the land site near Warsaw, where the foundations could be created from scratch in a free style. The originality of this property was confirmed by a two-levelled garden. Schroeger's plan presents only the upper section. This occupied an area from the meadow behind the villa, which was later transformed into a landscape garden, to as far as the current Puławska Street. In the architect's drawing, there was a square in the shape of a star, which was never created. Near the square two buildings were situated symmetrically placed at the entrance of the avenue which led to a small palace, preserved to this day. The area between the building and the current Puławska Street was occupied by a vegetable garden⁷. Mokotów received numerous guests. Some of these wrote poetic descriptions⁸, such as Wojciech Wincenty Wielądsko. In his work written in 1783, he mentioned various vegetables grown in Mokotów, such as cucumbers, radishes, watermelons, melons, asparagus, peas, lettuce, and flowers. An orchard was also established and flower beds were planted with lavender and boxwood⁹. From this part of the garden were the Mauritanian Pavilion and the Dovecote, which formerly led to a manor farm. However, Schroeger's plan did not include the most important part – the lower garden, where the free composition came into existence¹⁰. This is presented in the measurements carried out by Jan Gawłowski and Wacław Chodkiewicz from the years 1776 and 1782. They demonstrated the transport structure and water system of Mokotów based on two ponds with irregular banks which were connected with islets by means of small bridges.

Apart from the garden plans, an essential part of the preserved documentation includes sketches of the garden pavilions. The designs, created by Zug, contained different variants depicting the Palace, the Dovecote, the Flemish Gloriette, the lock, castle and reservoir. In the case of the Flemish Gloriette, the comparison of the works enables us to state that the turret was built according to a sketch created by the architect. However, the adjacent building on the plan of the square was rebuilt. The object called the Dovecote came into existence in 1780. Its lower floor served as a dairy. According to the three existing designs of the turret, which was equipped with a clock, a wall with a gate leading to the farm buildings was added to the building. With a few minor changes, the variant in which the Dovecote had a slender form with a pointed crown to the turret was built. The aforementioned thatched stone barn was sited close to the ruins called the Castle, which were built according to Zug's design in 1780. This building reconstructed in 1829¹¹, was pulled down in 1945¹². Mokotów was also equipped with an aviary, a byre, a dairy for guests, a living room lined in the garden and an orangery closing the property from the north, an outhouse with a rich interior covered with birch, an apiary decorated in a similar taste, a gardener's house, and

⁷ B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny...*, 174.

⁸ Lubomirska's estate was described by: Kajetan Skrzetuski in a work entitled „Mokotów”. Wojciech Wincenty Wielądsko in a poem named „O wiosce w Mokotowie” from 1783. These works were written in first years of the object's existence, when Schroeger had it under his care. S. Lorentz, *Efraim Szreger...*, 176.

⁹ W.W. Wielądsko, *Opisanie Mokotowa z dnia 12 Julii roku 1783*, [in:] J. Kott, S. Lorentz, *Warszawa wieku Oświecenia*, PIW, Warszawa 1955, 109.

¹⁰ However pictures of this fragment were preserved in unrealized design drawings signed by Schroeger, as well as Zug and Chodkiewicz from the years 1776, 1782 and 1784. They present the path of the Wild Promenade and elements of the geometrical garden.

¹¹ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 73.

¹² *Widoki architektoniczne w malarstwie polskim, 1780-1880. Katalog*, (ed.) K. Sroczyńska, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1964, 65.

a hermitage¹³. Majdecki also mentions an Indian hut, bridges, and a grotto in the garden, waterfalls, springs, and a sarcophagus of J.J. Rousseau¹⁴. These objects were located in the lower garden, in the naturalistic vegetation of a grove, where an extensive network of winding paths was laid out.

The remaining project documentation does not give a full idea of the characteristics of the Mokotów garden. It is complemented by paintings and prints created by different artists in subsequent periods of the residence's existence. The artists included Bernardo Bellotto, known as Canaletto, Norblin, Zygmunt Vogel, Alexander Majerski, Alexander Gierymski, Wojciech Gerson, Franciszek Kostrzewski, and Franciszek Szuster¹⁵. Their works contain valuable information relating to the compositional features and vegetation.

One of the first illustrators of Mokotów was the royal painter Bernardo Bellotto, known as Canaletto¹⁶. He presented the garden in an oil painting of 1775, where he concentrated on the north-east side of the palace along with the surroundings closest to the building. In this work, beneath the avenue leading to the palace, an entry to a cave is also visible¹⁷. This scene did not include the formal part of the garden, but only the areas stretching to the east of the palace known as the meadow. Canaletto did not mark elements of the landscape composition in his work. Therefore it must be assumed that this did not exist then.

Sixteen years later, from the southern side, Zygmunt Vogel painted a similar view in watercolour. He immortalised the state of the complex in the period before the reconstruction of 1791, which was conducted under Zug's management. In the picture there is a row of trees along a brick fence and wooden buildings. The artist also painted the palace in a view from the east, after the palace pergola's reconstruction¹⁸. Vogel's artistic work presented Mokotów in its heyday, when it belonged to the Princess¹⁹. The images created by Vogel devoted to the Princess Lubomirska's estate mainly came into existence between 1791 and 1792 and between 1798 and 1805. Essentially, he created 12 watercolours, two of which came into existence by commission of King S.A. Poniatowski, and the others for Princess Lubomirska²⁰. Vogel introduced the ruins located at the end of the garden, called the Castle, which were raised near the Wilanowska Route. In the picture these are

¹³ J. Kott, S. Lorentz, *Warszawa wieku...*, 110-111.

¹⁴ L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, 182. Norblin or an artist of his circle, made a presentation of the Tomb of Rousseau portrayed in a view with a small hill, hidden in a thicket of trees. However, we have no comparative material for this part of the garden.

¹⁵ Painters and printmakers, creating in various technologies at the turn of the 18th and 19th century.

¹⁶ Bernardo Bellotto called Canaletto (1721-1780), court painter of the king Stanisław August Poniatowski.

¹⁷ The description of the inside was written by Kajetan Skrzetuski in the poem entitled "Mokotów". It was one of the two caves located in this garden.

¹⁸ Frey Jan Zachariasz repeated the view of the palace (beginning of the 19th century) from the east in an etching. This image can be used for detailed analyses. It is somewhat different to Vogel's, whose watercolour from 1792 introduces a fragment of the crown of birch located on the left side of the picture. Behind the palace afforestation is also missing. In Frey's the tree is fully visible, both near and behind the villa. K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel...*, 159.

¹⁹ After the princess's death, Mon Coteau came under the care of her daughter, Aleksandra Połocka (1760–1831), and then the estate was the property of her grandson, Aleksander (1778-1845). Reconstruction from 1825 was made during Anna Tyszkiewicz's (1779-1867) management, but the royal graphic artist painted no views depicting the results of these activities. Anna Tyszkiewicz Połocka, wife of Aleksander S. Połocki, became the owner of Mokotów after the divorce.

²⁰ K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel...*, 97-98.

shown behind the arcaded stone bridge. In the background the artist immortalised the warren and sheds. The ruins were presented by Vogel from all sides. The picture shows that near the edges of the garden grew a group of trees clustered in the vicinity of the Castle and also behind the bridge²¹. The remaining works show that the landscape values of this part of Mokotów were based on elements of the water system. The soft pond banks became the frame for views reflected in water. Even smaller elements did not escape Vogel's attention, such as the Flemish Gloriette, the Chinese summerhouse, the swan house, and the garden view from the north-eastern side. The Gloriette, situated in front of the forestation on the edge of the big pond, was created in 1780. In Vogel's picture it is presented with the ruins in the background. In the view of the polygonal summerhouse situated on the top of a hill it is possible to distinguish the reservoir and some of the pond banks²² in the background of the picture. Some controversies in interpretation, according to Małgorzata Szafrńska, imply the analysis of works depicting the building known to most as the swan house. She suggests, in reference to the garden description presented by Zug, that it might rather be the Indian shelter mentioned previously in his work²³. This building was also shown in the picture with the fishing house picturesquely situated on the banks of the pond overgrown with trees, along which led the wooden fence.

From the time when Franciszek Shuster became the owner of the estate, which took place in 1845, there is a preserved oil painting by an unknown artist showing the palace (after 1825) and a pencil drawing, watercolour tinted in sepia and underlined with pen, portraying the Lubomirska villa's front elevation (1835). Of a similar period are works by Franciszek Kostrzewski: a sketch tinted with watercolour of the Moorish House surrounded by lush vegetation (1846), as well as a watercolour of unknown date showing the palace from the south-west. The first (Ill. 1) can be compared with the more detailed lithograph by Szuster, showing the Gothic Gallery in Mokotów from the beginning of the 19th century (Ill. 2). This is a wider view, which contains elements that were not visible in Kostrzewski's work – the fence and turret topped with a cross opposite the main building. Shuster also attempted to depict the details of the building. His other lithograph shows the promenade with the orangery, in front of which two symmetrically planted poplars were situated²⁴. This object was combined with the gardener's house²⁵. Probably at that time or in the second half of the 19th century the view of the Castle by Wojciech Gerson was painted, drawn in pencil and watercolour.

Mokotów also became the subject of a work by an unknown artist by the name of Tyssot. His watercolour (ca. 1876) is based on the lithograph by A. Majerski²⁶, dated at the 1st half of the 19th century. It showed the garden gate closing it from the south,

²¹ In 1790 an anonymous view of this part of the garden came into existence with the Belvedere and the Ujazdowski Castle in the background, on which the ruin was shown in a similar interpretation. It no longer resembles Vogel's ruin, but a complete building surrounded with dense trees. The illustration presenting this work was published without giving the source and the author in: T. Świątek, *Mokotów poprzez wieki...*, 39.

²² The Zug drawings of the reservoir are still existing. One of them presents a lion's head, which is part of the fountain, from which the water falls into the bowl. In the neighbourhood of the kitchen entrance was located a well decorated with stone bunches of reeds similar to the remaining drawings. M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 76.

²³ M. Szafrńska, *Ogród. Forma...*, 234-235.

²⁴ This work was published in the "Tygodnik Ilustrowany" in 1896.

²⁵ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 69.

²⁶ *Widoki architektoniczne...*, 110.

which was combined with a high fence stretching along a line of leafy trees running along the street. Szuster presented a similar view at the beginning of the 19th century. Comparing both works, it is possible to observe changes in the form and number of the growing trees in front of the manor farm's fence and part of the wall.

5. SUMMARY

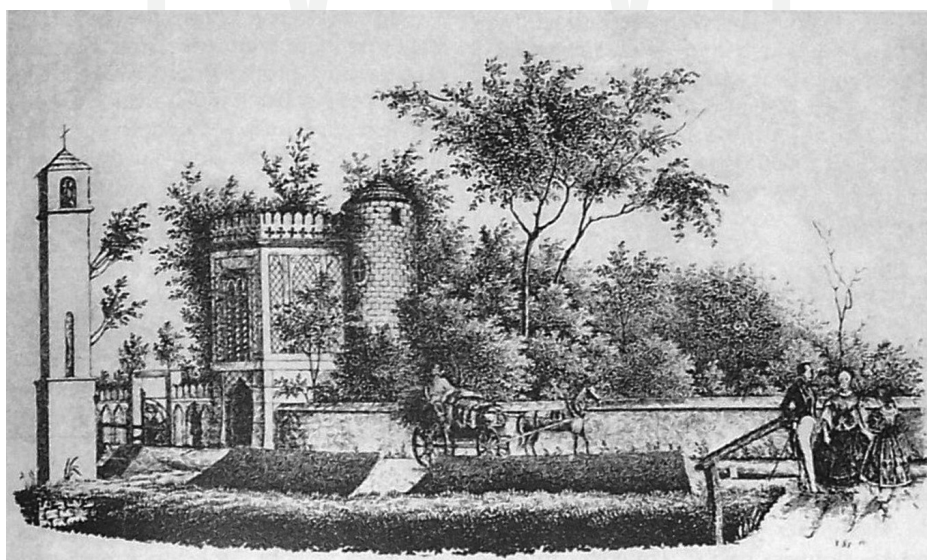
Mokotów, the former property of Isabela Lubomirska, was one of the first Polish landscape gardens, and testimony to the development of the Polish art of gardening. Particularly important is the fact that Mokotów is the result of cooperation between the leading architects of that century, presenting different style preferences in garden design. Schroeger was the author of the formal arrangement of the upper garden. Iconographic material documenting his work is preserved in the form of plans and design drawings. On this basis, it is possible to recreate the avenue leading to the villa and the quartered geometric garden located on the south side of the composition with the vegetable section.

Zug, who was the promoter of a free irregular style in garden compositions, created the lower part of the garden. Various buildings scattered around the garden, hidden in a thicket of trees, became the subjects of many paintings. Thanks to drawings showing this part of Mokotów, it is possible to reconstruct the original shape of the pond, the ruins, the barn, the swan house, the Gloriette, the Chinese summerhouse, the sarcophagus and the stone bridge at the end of the garden. The measurements of the site, conducted by Gawłowski, enable us to locate these objects in the garden and return to the old communication system. One problem with the iconographic material is the fact that there is no remaining project representing the garden with its plant species register. Nevertheless, due to the lack of an accurate source of knowledge about the mansion's appearance, it has significant value for both cognitive and practical research and conservation work. The present function of the existing part of Mokotów, which serves as a public park for the capital, makes a reconstruction of all the elements of its original establishment impossible. However, it should be noted that the preserved iconographic material has the potential to enable such activities.

III. 1. F. Kostrzewki, Mauretanski House in Mokotów

II. 1. F. Kostrzewki, Domek Mauretański w Mokotowie

III. 2. F. Szuster, Gothic Galery in Mokotów

II. 2. F. Szuster, Galeria Gotycka w Mokotowie

REFERENCES

- BOGDANOWSKI J., CIOŁEK G., *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978.
- JAROSZEWSKI T.S., *Księga pałaców Warszawy*, Interpress, Warszawa 1985.
- Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Part I: *Varsaviana*, (ed.) M. Charytańska, PWN, Warszawa 1967.
- Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Part II: *Miejscowości różne*, (ed.) M. Charytańska, PWN, Warszawa 1967.
- Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Part III: *Varia*, oprac. T. Sulerzyska, PWN, Warszawa 1972.
- KĘPIŃSKA A., *Jan Piotr Norblin*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- KOTT J., LORENTZ S., *Warszawa wieku Oświecenia*, PIW, Warszawa 1955.
- KWIATKOWSKI M., *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego Oświecenia*, PWN, Warszawa 1971.
- LORENTZ S., *Efraim Szreger. Architekt Polski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1986.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- MAJEWSKA-MASZKOWSKA B., *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736–1816*, [in:] W. Jaworska, S. Mossakowski, J. Petrusiński, *Studia z historii sztuki*, vol. XXII, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- ŚROCZYŃSKA K., *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Auriga, Warszawa 1980.
- ŚROCZYŃSKA K., *Zygmunt Vogel. Rysownik Gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- SZAFRAŃSKA M., *Ogród. Forma, symbol, marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998.
- ŚWIĄTEK T.W., *Mokotów poprzez wieki*, ADAM, Warszawa 2009.
- Widoki architektoniczne w malarstwie polskim, 1780–1880. Katalog*, (ed.) K. Śroczyńska, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1964.
- ZAKRZEWSKA M., *Mokotów: pałacyk i założenia ogrodowe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 7, nr 1, 1962.

1. WSTĘP

Dawny Mokotów Izabeli Lubomirskiej stanowi obecnie część warszawskiej dzielnicy o tej samej nazwie. Jest on zlokalizowany na obszarze blisko 18 ha, ujętym ulicami Puławską, Dworkową, Morskie Oko, Promenada, Belwederską, Zajączkowską i Spacerową. Założenie mokotowskie zajęło teren między dawną drogą z Lublina a traktem z Wilanowa do Warszawy. Księżna pragnęła pod względem kunsztu kompozycji przewyższyć swą szwagierkę Izabelę Czartoryską. Na korzyść jej zamierzeniom przemawiały duże walory widokowe, jakimi odznaczały się wybrane przez nią ziemie. Wynikało to przede wszystkim z ich położenia na skarpie nadwiślańskiej. Szeroka perspektywa obejmowała swym zasięgiem Łazienki Królewskie, z którymi Mon Coteau połączone było siecią kanałów wodnych²⁷. Ze swej posiadłości księżna mogła również podziwiać Wilanów. Dziś Mokotów pełni rolę jednego z parków publicznych stolicy. Z jego wyposażenia zachowała się willa, zwana od 1845 roku Pałacem Szustra, Glorieta Flamandzka i Gołębnik, a także pochodząca z późniejszego okresu kaplica grobowa rodziny Szustrów. Zlokalizowane na terenie parku stawy są jedynym śladem po dawnym systemie wodnym wspomnianego ogrodu. Aktualna funkcja tego założenia zapewnia mu przetrwanie, choć w okrojonej formie. Wymaga ona jednak

²⁷ L. Majdecki, *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, 159.

przeprowadzenia prac rewaloryzacyjnych. Szczególne znaczenie dla tej kwestii może mieć materiał ikonograficzny. Mokotów, jako podmiejska rezydencja jednej z najbardziej wpływowych arystokratek tamtych lat, przyciągał uwagę malarzy, poetów, architektów i innych artystów. Stworzyli oni wizualną i opisową dokumentację jego przekształceń. Niniejszy artykuł prezentuje stan tego zbioru oraz odnosi go do roli, jaką może on pełnić w działaniach rewaloryzacyjnych.

2. STAN BADAŃ

Mon Coteau w literaturze naukowej omawiane jest przede wszystkim pod kątem jego dziejów, cech kompozycyjnych, a także jako element mecenatu książęcej. Poszczególne etapy kształtowania się tej kompozycji opisane są w publikacjach traktujących o historii rozwoju polskiej sztuki ogrodowej²⁸. Ważnych informacji dostarczają także monografie twórczości architektów związanych zawodowo z dworem Lubomirskich²⁹ oraz malarzy i grafików³⁰. Do tej pory nie powstało jednak opracowanie, które określałoby znaczenie materiałów ikonograficznych odnoszących się do tego ogrodu. Dzieła te znajdują się pod opieką muzeów i bibliotek, a niektóre ich reprodukcje zamieszczane były w publikacjach naukowych. W próbach określenia tego zbioru niewątpliwie pomocne okazały się bogato ilustrowane opracowania katalogowe.

3. OPIS BADAŃ

Kwerendy, obejmujące materiał ikonograficzny, polegały na zebraniu istniejących przedstawień założenia Lubomirskiej. Dokumentacja ta składa się z kolekcji rycin i widoków, zróżnicowanych pod względem rodzaju i usytuowania obiektów na terenie ogrodu. Zakres ich datowania przypada na okres od lat 70. XVIII aż do końca I połowy XIX wieku. Największy zbiór tych prac odnaleźć można w twórczości Zygmunta Vogla (12). Wspomnieć należy także o dużej ilości zachowanych projektów. Dają one podstawy do konfrontacji z pracami malarzy. Są to rzuty, przekroje, a przede wszystkim plany ogrodu. Artyści prezentujący Mokotów posługiwali się przy tym różnymi technikami: szkicem, akwarelą, akwafortą, litografią, gwaszem, olejem. Materiał ten znajduje się pod opieką Muzeum Narodowego w Warszawie, Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, Fundacji Zbiorów im. Ciechanowieckich przy Zamku Królewskim w Warszawie i Biblioteki Narodowej

²⁸ J. Bogdanowski, G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978; L. Majdecki, *Historia ogrodów. Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008; M. Szafrńska, *Ogród. Forma, symbol, marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa 1998.

²⁹ B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej 1736-1816*, [w:] W. Jaworska, S. Mossakowski, J. Petrusiński, *Studia z historii sztuki*, t. XXII, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976; T.W. Świątek, *Mokotów poprzez wieki*, ADAM, Warszawa 2009; S. Lorentz, *Efraim Szreger. Architekt Polski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1986; M. Kwiatkowski, Szymon Bogumił Zug, *Architekt polskiego Oświecenia*, PWN, Warszawa 1971; M. Zakrzewska, *Mokotów: pałacyk i założenia ogrodowe*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 7, nr 1, 1962, 45-69.

³⁰ K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel. Rysownik Gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969; K. Sroczyńska, *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Auriga, Warszawa 1980; A. Kępińska, *Jan Piotr Norblin*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

w Warszawie. Najdokładniejsza pod względem zróżnicowania tematycznego część dokumentacji pochodzi z ostatniej ćwierci XVIII wieku. Przedstawienia ogrodu datowane na 1 połowę XIX wieku odnoszą się przede wszystkim do Gołębnika, zabudowań folwarcznych i Gloriety Flamandzkiej.

W celu uzupełnienia stanu wiedzy na temat opisywanego założenia przeprowadzono także szerokie studia literaturowe, a zebraną w ten sposób ikonografię wykorzystano do analiz porównawczych. Ich wyniki zestawiono z opisami Mon Coteau zawartymi w przekazach pochodzących z końca XVIII wieku. W trakcie badań terenowych dokonano również oceny aktualnej kondycji ogrodu.

4. WYNIKI

Kwerendy archiwalne oraz badania literaturowe wykazały dużą ilość zachowanych materiałów ikonograficznych poświęconych założeniu księżnej Lubomirskiej. Istotnym źródłem informacji o tej kompozycji są zachowane plany i projekty, a także liczne widoki pochodzące z XVIII i XIX wieku.

Powstanie Mokotowa wiąże się z oddziaływaniem nowej wówczas mody na układy krajobrazowe. Dotarła ona do Polski po zdominowaniu sztuki ogrodowej w Europie Zachodniej. Jej popularyzacją na ziemiach Rzeczypospolitej zajmowały się głównie kobiety z energią i na tym polu ze sobą rywalizujące. Nic zatem dziwnego, że kiedy księżna generałowa Izabela z Flemingów Czartoryska (1746–1835) stworzyła słynne z kunsztu i urody Powązki, jej szwagierka – marszałkowa Izabela z Czartoryskich Lubomska (1733–1816) – niemalże natychmiast rozpoczęła prace nad własną podmiejską rezydencją otoczoną kompozycją sentymentalną. Dzieło to powstawało stopniowo od lat 70. XVIII wieku pod okiem architektów Efraima Schroegera³¹ oraz Szymona Bogumiła Zuga³².

W celu realizacji wspomnianego przedsięwzięcia księżna Lubomska zakupiła ziemię pod Warszawą, gdzie jej założenie mogło być kreowane od podstaw w stylu swobodnym. O oryginalności tego obiektu świadczył dwupoziomowy ogród. Na planie Schroegera przedstawiona została jedynie jego górna część. Zajmowała ona obszar od zlokalizowanej tuż za pałacem łąki, jaką później przekształcono w ogród krajobrazowy, aż do dzisiejszej ul. Puławskiej. Na rysunku architekta widnieje niezrealizowany od strony ulicy gwieżdzisty plac, do którego przylegają symetrycznie rozlokowane przy wejściu zabudowania oraz odchodząca od niego, a prowadząca do podjazdu pałacowego, aleja, następnie istniejący do dziś niewielki pałac. Teren pomiędzy nim a obecną ul. Puławską zajął warzywnik³³. Mokotów wyjątkowo przypadł do gustu liczным gościom. Niektórzy z nich stworzyli później jego poetyckie opisy³⁴, jak np. Wojciech Wincenty Wielądko. Z jego dzieła napisanego w 1783 roku wynika, iż w Mokotowie uprawiano ogórki, rzodkiew, arbuzy, melony, szparagi, groch, sałatę oraz kwiaty. Założono tam również sady, natomiast rabaty obsadzano lawendą

³¹ Efraim Szreger (Ephraim Schröger; Schroeger) (1727–1783), architekt, współtwórca Powązek.

³² Szymon Bogumił Zug (1733–1807), architekt i planista saksońskiego pochodzenia, współtwórca wielu ogrodów warszawskich, m.in. Na Książęcym, Na Górze i Na Solcu.

³³ B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny...*, 174.

³⁴ Posiadłość I. Lubomirskiej opisali m.in.: Kajetan Skrzetuski w utworze „Mokotów”, Wojciech Wincenty Wielądko w wierszu „O wiosce w Mokotowie” z 1783 r. Utwory te powstały w pierwszych latach istnienia obiektu, kiedy pieczę nad nim sprawował Schroeger. S. Lorentz, *Efraim Szreger...*, 176.

i bukszpanem³⁵. Z tej części ogrodu zachował się Pawilon Mauretański i Gołębnik prowadzący dawniej do folwarku³⁶. Plan Schroegera nie obejmował jednak najważniejszej części dolnej, gdzie powstała kompozycja swobodna³⁷. Przedstawiają ją pomiary wykonane przez Jana Gawłowskiego po 1776 i Wacława Chodkiewicza w 1782 roku, na których zaznaczono układ komunikacyjny oraz system wodny Mokotowa, oparty na dwóch stawach o nieregularnej linii brzegowej, połączonych z wyspami za pomocą mostków.

Poza planami istotną część dokumentacji stanowią szkice pawilonów ogrodowych. W projektach Zuga zachowały się różne warianty przedstawiające pałac, Gołębnik, Głorietę Flamandzką, Zameczek, oborę i wodozbiór. W przypadku Głoriety porównanie tych prac pozwala stwierdzić, że wieżyczka wzniesiona została zgodnie z założeniami architekta, natomiast przyległy budynek na planie kwadratu przebudowano. Obiekt zwany Gołębnikiem powstał w 1780 roku. Jego dolna kondygnacja pełniła funkcję mleczarni. Według trzech zachowanych projektów do wyposażonej w zegar wieżyczki przylegać miał mur z bramą prowadzącą do zabudowań gospodarczych. Z drobnymi zmianami zrealizowano wariant, w którym Gołębnik ma najsmuklejszą formę z wieńczącym ją spiczastym hełmem. Wspomnianą kamienną oborę krytą strzechą postawiono nieopodal ruinki, tzw. Zameczku, wzniesionego według projektu Zuga w 1780 roku. Obiekt ten, przebudowany w 1829 roku³⁸, rozebrano po 1945 roku³⁹. Mokotów wyposażono także w ptaszarnię, holendernię, mleczarnię dla gości, salon wymurowany w ogrodzie, oranżerię zamykającą posesję od północy, szopkę okładaną brzozą z bogatym wnętrzem, pasiekę urządzoną w podobnym guście, a także domek ogrodnika i pustelnię⁴⁰. Majdecki wymienia też sztalę indyjski, mostki, grotę w ogrodzie, kaskady, źródła oraz sarkofag J.J. Rousseau⁴¹. Elementy te znajdowały się w ogrodzie dolnym wśród naturalistycznej roślinności gaju, po którym prowadziła gęsta sieć krętych ścieżek.

Zachowana dokumentacja projektowa nie daje pełnego wyobrażenia o cechach mokotowskiego ogrodu. Uzupełniają je obrazy i grafiki wykonane przez różnych twórców w kolejnych okresach trwania tej rezydencji. Ich autorami byli: Bernardo Bellotto zw. Canaletto, Jan Piotr Norblin, Zygmunt Vogel, Aleksander Majerski, Aleksander Gierymski, Wojciech Gerson, Franciszek Kostrzewski oraz Franciszek Szuster⁴². W ich dziełach zawarte zostały cenne informacje odnoszące się do układu kompozycyjnego i szaty roślinnej.

³⁵ W.W. Wielgocki, *Opisanie Mokotowa z dnia 12 Julii roku 1783*, [w:] J. Kott, S. Lorentz, *Warszawa wieku Oświecenia*, PIW, Warszawa 1955, 109.

³⁶ Układ zabudowań gospodarczych odnaleźć można w powstającym w 1774 r. opisie Mon Coteau, zamieszczonym w wierszu Skrzetuskiego. K. Skrzetuski, *Mokotów*, „Zabawy przyjemne i pożyteczne” t. 9, cz. 1, 1774, 136-150.

³⁷ Zachowały się natomiast rysunki tego fragmentu sygnowane nazwiskiem Schroegera, a także Zuga i Chodkiewicza z lat 1776, 1782 i 1784. Prezentują one ścieżkę Dzikiej Promenady oraz elementy ogrodu geometrycznego. Są to niezrealizowane projekty.

³⁸ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 73.

³⁹ *Widoki architektoniczne w malarstwie polskim, 1780-1880. Katalog*, (red.) K. Sroczyńska, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1964, 65.

⁴⁰ J. Kott, S. Lorentz, *Warszawa wieku...*, 110-111.

⁴¹ L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, 182. Norblin lub artysta z jego kręgu wykonał przedstawienie Grobowca Rousseau, uwiecznionego na niewielkim pagórku ukrytym w gąszczu drzew. Nie dysponujemy jednak materiałem porównawczym do tego fragmentu ogrodu.

⁴² Malarze i rytownicy tworzący w różnych technikach na przełomie XVIII i XIX w.

Jednym z pierwszych ilustratorów Mokotowa został malarz królewski Bernardo Bellotto zw. Canaletto⁴³. Przedstawił on wspomniany ogród na obrazie olejnym w 1775 roku. Skupił się na północno-wschodniej stronie budynku pałacowego i jego najbliższym otoczeniu. Na tym dziele, pod podjazdem do pałacyku, widoczne jest również wejście do grotty⁴⁴. Kadr ten nie obejmował części formalnej ogrodu, a jedynie rozpościerające się na wschód od pałacu tereny zwane łąką. Canaletto nie zaznaczył na swym dziele elementów kompozycji krajobrazowej, należy zatem sądzić, że jej tam wówczas jeszcze nie było.

Szesnaście lat później podobne ujęcie, aczkolwiek od strony południowej, wykonał w technice akwareli Zygmunt Vogel. Uwiecznił on stan obiektu sprzed przebudowy z 1791 roku, przeprowadzonej pod kierownictwem Zuga. Widoczny jest na nim rząd drzew wzdłuż murowanego ogrodzenia oraz drewniane zabudowania. Artysta przedstawił ten pałac także w widoku od wschodu, po odbudowie pałacowej pergoli⁴⁵. Twórczość Vogla prezentuje Mokotów za czasów jego świetności, gdy należał do książęcej marszałkowej⁴⁶. Wykonane przez niego obrazy, poświęcone założeniu Lubomirskiej, powstały głównie w latach 1791–1792 i między 1798 a 1805 rokiem. Łącznie stworzył on 12 prac w technice akwareli, z czego 2 powstały na zamówienie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a pozostałe dla Lubomirskiej⁴⁷. Vogel przedstawił między innymi kończącą ogród ruinę, zwaną Zameczkiem, wzniesioną przy Drodze Wilanowskiej. Na obrazie widnieje ona za jednoarkadowym mostem kamiennym. W tle artysta uwiecznił królikarnię i szopy. Ruina została przedstawiona przez Vogla ze wszystkich stron. Z obrazu wynika, że na granicy ogrodu rosły grupy drzew skupione w sąsiedztwie ruiny oraz za mostkiem⁴⁸. Zachowane dzieła ukazują też, iż walory widokowe tego fragmentu Mokotowa ukształtowane były w oparciu o elementy systemu wodnego. Miętko prowadzone linie brzegowe stawały się ramą odbijających się w lustrze wody widoków. Uwadze Vogla nie umknęły również pomniejsze elementy takie jak: eksedra, chińska altanka, domek dla łabędzi, rybarnia, a także ogród w widoku od strony północno-wschodniej. Eksedra, usytuowana przed grupą zadrzewień nad brzegiem dużego stawu, powstała w 1780 roku. Na obrazie Vogla widnieje ona z zarysowanymi w tle ruinami. Z kolei w widoku stojącej na pagórku wielobocznej

⁴³ Bernardo Bellotto zwany Canaletto (1721–1780), nadworny malarz króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

⁴⁴ Opis wnętrza zamieścił Kajetan Skrzetuski w wierszu „Mokotów”. Była to jedna z dwóch grot znajdujących się w ogrodzie mokotowskim.

⁴⁵ Widok pałacu od wschodu powtórzył w technice akwaforty Jan Zachariasz Frey (początek XIX w.). Obraz ten może służyć do szczegółowych analiz. Odbiega on nieco od wersji Vogla, którego akwarela z 1792 r. prezentuje fragment korony brzozy zlokalizowanej po lewej stronie. Brakuje też na niej zadrzewień za pałacem. U Freya widnieje ona w całej okazałości, podobnie jak drzewa za willą. K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel...*, 159.

⁴⁶ Po jej śmierci pieczę nad Mon Coteau sprawowała córka Błękitnej Markizy, Aleksandra Potocka (1760–1831), a następnie jej syn, Aleksander (1778–1845). Późniejsza przebudowa z 1825 r., dokonana za „rządów” Anny z Tyszkiewiczów (1779–1867), nie została udokumentowana przez królewskiego rysownika. Anna z Tyszkiewiczów Potocka, żona Aleksandra S. Potockiego, stała się właścicielką Mokotowa po rozwodzie z mężem.

⁴⁷ K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel...*, 97–98.

⁴⁸ W 1790 r. powstał anonimowy widok tej części ogrodu z Belwederem i Zamkiem Ujazdowskim w tle, na którym pokazano zameczek w podobnym ujęciu. Nie przypomina on już voglowskiej ruiny, lecz kompletny budynek otoczony zwartymi drzewami. Ilustracja prezentująca tę pracę została opublikowana bez podania źródła i autora w: T.W. Świątek, *Mokotów poprzez wieki...*, 39.

altanki dostrzec można w głębi wodozbiór oraz część skarpy⁴⁹. Pewne kontrowersje interpretacyjne, w przekonaniu wybitnej badaczki ogrodów Małgorzaty Szafrąńskiej, niesie ze sobą analiza prac przedstawiających obiekt określany najczęściej domkiem dla łabędzi. Sugeruje ona, powołując się na opis ogrodu Zuga, że mógł to być raczej wzmiankowany przez niego szałas indyjski⁵⁰. Został on przedstawiony również na obrazie w ujęciu z rybarnią, malowniczo położoną nad gęsto porośniętym drzewami brzegiem stawu, wzdłuż którego poprowadzono niewysokie drewniane ogrodzenie.

Z czasów, gdy właścicielem obiektu został Franciszek Szuster, co nastąpiło w 1845 roku, zachował się obraz olejny nieznanego autora prezentujący pałacyk (po 1825) oraz rysunek ołówkiem, podmalowany akwarelą w tonie sepiowym, podkreślony piórem, portretujący elewację frontową willi Lubomirskiej (1835). Z podobnego okresu pochodzą też prace Franciszka Kostrzewskiego: szkic ołówkiem podmalowany akwarelą z Domkiem Mauretańskim w otoczeniu bujnej roślinności (1846), a także akwarela bez określonego datowania, ukazująca pałac od południowego zachodu. Pierwszy z nich (Il. 1) można porównać z bardziej szczegółową litografią samego Szustera, ukazującą Galerię Gotycką w Mokotowie z początku XIX wieku (Il. 2). Jest to szersze ujęcie, na którym znalazło się niewystępujące u Kostrzewskiego ogrodzenie oraz wieżyczka zwieńczona krzyżem naprzeciw głównego obiektu. Szuster pokusił się także o odwzorowanie detalu budynku. Kolejna jego litografia prezentuje promenadę z oranżerią, przed którą posadzono symetrycznie dwie topole⁵¹. Obiekt ten połączony był z domkiem ogrodnika⁵². Prawdopodobnie w tym czasie lub w 2 połowie XIX wieku powstał również widok ruinki autorstwa Wojciecha Gersona, wykonany techniką ołówkową i akwarelą.

Mokotów stał się także tematem dzieła nieznanego bliżej artysty o nazwisku Tyssoł. Jego akwarela (ok. 1876) oparta została na pochodzącej z 1 połowy XIX wieku litografii A. Majerskiego⁵³. Przedstawiała ona bramę ogrodu mokotowskiego, zamykającą go od strony południowej, którą łączy się z wysokim ogrodzeniem, ciągnącym się wzdłuż ulicy obsadzonej drzewami liściastymi. Podobne ujęcie na początku XIX wieku zaprezentował Szuster. Porównując obie prace, można zauważyć zmiany w pokrojach i ilości drzew rosnących przed ogrodzeniem folwarku oraz fragmentem muru.

5. PODSUMOWANIE

Mokotów Izabeli Lubomirskiej to jedno z pierwszych polskich założeń krajobrazowych. Stanowi świadectwo rozwoju sztuki ogrodowej, będąc, co wyjątkowo istotne, wynikiem współpracy dwóch najważniejszych wówczas w kraju architektów, prezentujących odmienne preferencje stylowe. Schroeger odpowiada za formalny układ ogrodu górnego. Materiał ikonograficzny dokumentujący jego pracę zachowany jest w postaci planów i rysunków projektowych. Na jego podstawie odtworzyć można układ prowadzącej do willi alei oraz znajdujący się po jej południowej stronie

⁴⁹ Zachowały się projekty wodozbiórów autorstwa Zuga. Jeden z nich przedstawia głowę lwa, z której woda kierowana jest do misy. W sąsiedztwie kuchennego wejścia do pałacu znajdowała się studnia zdobiona kamiennymi pękami trzciny, zbliżona do tegoż projektu. M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 76.

⁵⁰ M. Szafrąńska, *Ogród. Forma...*, 234-235.

⁵¹ Praca ta opublikowana została w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1896 r.

⁵² M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug...*, 69.

⁵³ *Widoki architektoniczne...*, 110.

kwaterowy ogród geometryczny z warzywnikiem. Natomiast Zug, będący propagatorem kompozycji swobodnych, przejął kierownictwo w części dolnej. Rozsiane po niej liczne budowle, ukryte w gęstwinie drzew, stają się wdzięcznym tematem wielu przedstawień malarskich. Dzięki rysunkom ukazującym tę część Mokotowa możliwa jest rekonstrukcja pierwotnego kształtu stawu, ruinki, obory, domku dla łabędzi, rybarni, eksedry, altany chińskiej, grobowca i kamiennego mostu na zakończeniu ogrodu. Pomiar Gawłowskiego pozwala na odpowiednie rozlokowanie tych elementów i powrót do dawnego układu komunikacyjnego.

Mankamentem dokumentacji ikonograficznej Mokotowa pozostaje fakt, iż nie prezentuje projektu ogrodu zawierającego wykaz roślinny. Mimo to, ze względu na brak dokładniejszego źródła wiedzy o wyglądzie omawianej rezydencji, ma ona istotną wartość zarówno poznawczą, jak i praktyczną dla badań i prac konserwatorskich. Obecna funkcja istniejącego fragmentu Mon Coteau, pełniącego dziś rolę parku publicznego, nie pozwala na rekonstrukcję wszystkich elementów jego oryginalnego wyposażenia. Należy jednak wspomnieć, że zachowany materiał ikonograficzny posiada umożliwiający takie działania potencjał.

